

روزبهار خنجی اصفهانی

(مجلس نویس قرن نهم و دهم هجری)

شهرام پناهی خیایوی

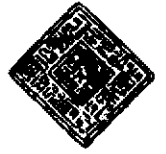
دانشجوی دکتری تاریخ، واحد علوم تحقیقات
و عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد واحد شهر بابک

مقدمه

در قرن دهم هجری (شانزدهم میلادی) و نیز قرنهای بعد از آن، کتاب‌های تاریخی فراوانی تألیف شد که اکثر این کتاب‌ها از نوشته‌های مورخان درباری و همسونگری بود که جانبداری از اعمال و افعال سلاطین صفوی را به حد اعلا رسانده بودند. اغلب این مورخان وقایع این دوران را شاهد بوده و اگر سمت مجلس‌نویسی، یعنی مقام مورخ و وقایع‌نگار درباری نیز داشته، استنتاج فرامین شاهانه و مکاتبات سیاسی و اسناد دیگری نیز در اثر خود آورده‌اند. یکی از این وقایع‌نگاران که فعالیت او بیشتر جنبه وصف و نقل دارد «فضل‌الله بن روزبهان خنجی اصفهانی» مؤلف «تاریخ عالم آرای امینی» است.

کتاب او از مآخذ عمده سلسله آق قویونلو است و چون خود مؤلف بسیاری از حوادث دوران این سلسله را شاهد بوده است، اطلاعات مفیدی در باب این امراء و روابط آنها با سلاطین و ملوک معاصر خود داده است. کتاب وی گذشته از تاریخ سلسله آق قویونلو، از جهت تحقیق در مقدمات ظهور دولت صفوی نیز اهمیت تمام دارد. از آنجا که موضع سیاسی اثر یاد شده به ضرر صفویه است، همین

یعقوب بیک آق قویونلو (حک: ۸۸۳-۸۹۶ ق) رسیده و بعد از تقدیم کتابش به او چون دیدگاه و فعالیت‌های روزبهان، مورد پسند سلطان یعقوب نیز واقع گشت،^۸ از طرف وی به او «امر شد که دیباچه مشتمله بر قطره از بحار مداح خاقانی و شمه از آثار مجاهد سلطانی شرف عرض پذیرد»^۹.

روزبهان با توجه به این توصیه و ضرورت اینکه دربارهٔ حوادث دوران آق قویونلو کتابی آنچنان که باید نوشته نشده است، کار خود را آغاز نمود^۱ و به همین دلیل و همانگونه که خود نیز اشاره کرده است قسمت اعظم کتاب را به ذکر «خصائص رفعت شأن سلاطین بایندرخان و امتیاز عساکر آق قویونلو...»^{۱۱} اختصاص داد و از همه مهم‌تر «سوانح حالات آن حضرت را در سلک بیان ... [کشید]»^{۱۲}.

دربارهٔ وقایع زندگی روزبهان، پس از زوال دولت آق قویونلو، می‌دانیم که او سنی و در نتیجه از دشمنان سرسخت صفویه بود. از این رو، بعد از تشکیل دولت صفویه به ماوراءالنهر مهاجرت کرد و تحت حمایت شیبک‌خان ازبک روزگار به سر گذرانید. در حقیقت، این بخش دوران حیات روزبهان توجه بیشتر مورخان عصر صفویه را به خود جلب نمود،^{۱۳} و این، شاید از آن رو بود که ازبکان از مخالفان صفویان بودند. دربارهٔ این مرحله از حیات روزبهان، مؤلف حیب السیر... می‌نویسد: «و چون خواجه مولانا اصفهانی در مذهب تسنن بغایت متعصب بود در زمان ظهور دولت شاهی از آذربایجان به هرات آمده ساکن شد و مشمول انعام خاقان منصور سلطان حسین میرزا و اولاد عظامش گشت و بعد از آنکه محمد خان شیبانی بر

دربارهٔ وقایع زندگی روزبهان، پس از زوال دولت آق قویونلو، می‌دانیم که او سنی و در نتیجه از دشمنان سرسخت صفویه بود. از این رو، بعد از تشکیل دولت صفویه به ماوراءالنهر مهاجرت کرد و تحت حمایت شیبک خان ازبک روزگار به سر گذرانید.

در حقیقت روزبهان خنجی، از متفکران و مورخان فعال نیمهٔ دوم قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری است. تولد او را می‌توان به تقریب بین سال‌های ۸۵۲ تا ۸۶۰ ق. تخمین زد. دورهٔ فعالیت این متفکر جنجالی نیز همزمان با فروپاشی قدرت تیموریان آغاز شد و با روی کار آمدن شاه اسماعیل و تثبیت قدرت صفویه به پایان رسید.

امر علت اصلی توجه پژوهشگران بدان بوده است و در این موضوع از منابع اصیل و مستند محسوب می‌شود.

تاریخ عالم آرای امینی^۱

نویسندهٔ این اثر مشخصات کامل خود و اثرش را این چنین معرفی کرده است: «مؤلف این تاریخ، عالم آرای امینی، خادم علوم دینی و طالب معارف یقینی، فضل‌الله الخنجی الاصفهانی الملقب بامین المعروف بخواجه ملا...»^۲
در حقیقت روزبهان خنجی، از متفکران^۳ و مورخان فعال نیمهٔ دوم قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری است. تولد او را می‌توان به تقریب بین سال‌های ۸۵۲ تا ۸۶۰ ق. تخمین زد. دورهٔ فعالیت این متفکر جنجالی نیز همزمان با فروپاشی قدرت تیموریان آغاز شد و با روی کار آمدن شاه اسماعیل و تثبیت قدرت صفویه به پایان رسید.^۵

از شرح مؤلف در بیان سیر تحول زندگاش این گونه استفاده می‌شود که دورهٔ کودکی و جوانی‌اش را به کسب علم و دانش مشغول بوده است و از آنجا که خود را میان فضای زمانه‌اش متوسط احساس می‌کرد به کسب بیشتر علوم مذهبی، چند باری به حجاز، مدینه و حتی مصر سفر کرد و بعد از حشر و نشر با علمای دینی آن دیار، عاقبت به این سفر طولانی پایان داد و به شیراز بازگشت و در آنجا چند کتاب دینی مورد علاقه‌اش را نوشت که از آن جمله، کتاب بدیع‌الزمان بود. در نهایت وی به طرف مرکز قدرت، آذربایجان هدایت شد و به سال ۸۹۲ ق.^۶ به حضور سلطان

ولایات خراسان استیلا یافت کمر ملازمت درگاه خانی
بر میان جان بست».^{۳۴}

زین الدین محمود واصفی مؤلف **بدایع الوقایع** که خود
یکی از فراریان بگیر و ببندهای مذهبی شاه صفوی بود،
زمانی که در سال ۹۱۸ ق.^{۱۵} از شهر هرات به سمرقند گریخته
بود، روزبهان خنجی را در این شهر دیده که در حال مدح و
خطبه خوانی عیدالله خان فرزند شیبک خان مقتول مشغول
بوده است.^{۱۶}

به گفته او: «عالی جناب معالی مضاب قدوة الاماجد و الا
عالی، مرجع الافاضل و الاهالی خواجه مولانا اصفهانی،

**برخی محققان بر آنند که تلاش روزبهان در ردّ
مذهب شیعه دولت صفویه بود و بدین جهت در
عالم آرای خود، پدر و پدربزرگ شاه اسماعیل را
تحقیر کرده و راهشان را بی ثمر جلوه داده است.**

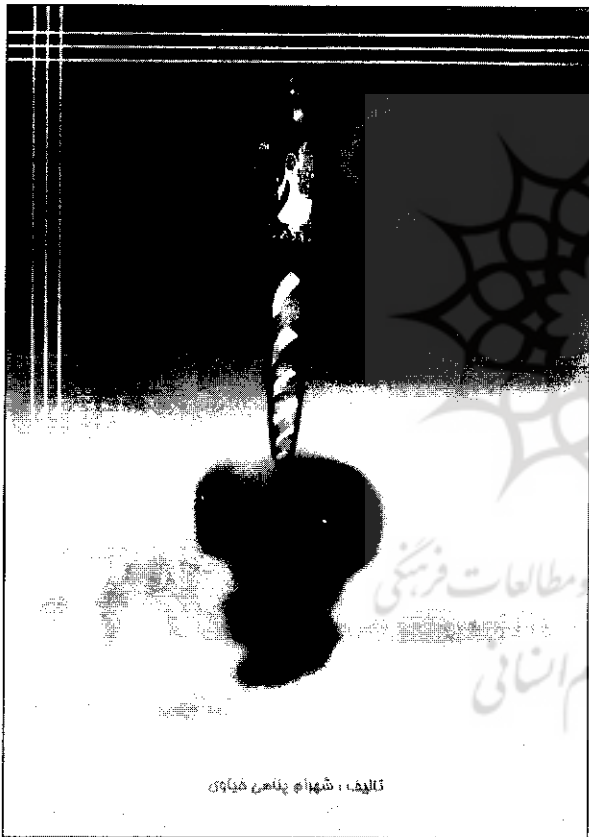
آنکه نحایر علما در بساط عالیش جواهر فواید التقاط نمودی
و فناید نکات عواید را گوش هوش گشودی به نام عیدالله
خان غرائی انشاء نمود در غایت فصاحت و بلاغت که
مصاقع خطبا و مجامع بلغا در معرض آن مهر سکوت در
دهان نهادند و زبان به مدح و ثنای او گشودند».^{۱۷}

به این ترتیب، روزبهان خنجی ... مانده عمر خویش را
وقف تحریک دولت‌های عثمانی و ازبک در سرکوب دولت
صفوی نمود^{۱۸} و در تاریخ پنجم جمادی الاول سال ۹۲۷ ق.^{۱۹}
در حالی که در خدمت ازبکان بود درگذشت.^{۲۰}

برخی محققان بر آنند که تلاش روزبهان در ردّ مذهب
شیعه دولت صفویه بود و بدین جهت در **عالم آرای خود**،
پدر و پدربزرگ شاه اسماعیل را تحقیر کرده و راهشان را
بی ثمر جلوه داده است.^{۳۱} همچنین برخی مورخان عصر
صفوی او را در «مذهب تسنن بغایت متعصب»^{۳۲} می‌دانند و
آن گونه که از کتاب تاریخ عالم آرای امینی مستفاد می‌شود،
او سنی حنفی بود.^{۳۳}

جالب اینجاست که وی در وصف مظلومیت علی (ع) و

فرزندانش امام حسن و امام حسین (ع) نیز سخن‌ها رانده و
ضمن ستایش از ایشان، حق و حقوق آنها را نیز در امر امامت
به رسمیت شناخته است.^{۳۴} بدین جهت ملاحظه می‌شود که
تفکر دوازده امامی در اسلام آن زمان هم جایگاه ویژه‌ای
داشته و حتی سنی تنگ نظری همچون فضل‌الله خنجی به
مداحی آنان می‌پرداخت.^{۳۵} از این رو ارادت قلبی روزبهان
خنجی به ائمه اطهار در تفکرات و نوشته‌های او به وضوح
دیده می‌شود. اما اینکه او را از دشمنان تشیع نیز دانسته‌اند تا
حدودی تحت تأثیر ستیز او با شاه اسماعیل و اجداد او می-
باشد.^{۳۶}

تالیف: شهزاد پنهن شیوی

به این ترتیب، گرچه روزبهان تسنن را از شیخ حیدر، پدر
شاه اسماعیل، بی چون و چرا گرفته، هرگز او را به تشیع متهم
نکرده^{۳۷} و معتقد است که پیروان ... آنها، «شیخ جنید را
مجاره الله و ولدش را ابن الله»^{۳۸} می‌گفتند. بنابراین وضعیت
معبود و معبودی این چنینی از نظر روزبهان پذیرفتنی است.
از طرف دیگر در واقع سر سپردگی خنجی به امرای آق
قویونلو و وابستگی شدید او به حمایت‌های ایشان و

همچنین دشمنی صفویان با آق قویونلو، او را به پذیرش موضعی تند و ستیز جوانانه با صفویه ناگزیر نمود.^{۳۹}

مورخ کتاب **عالم آرای امینی** گرچه وقایع نگار بود اما شکل ظاهر این کتاب به وقایع نگاری شباهت ندارد و بیشتر می توان آن را جزو منابع وصفی و نقلی دانست و باید گفت که: «کتاب به اسلوب منشیانه و به عبارات مشحون از نوادر الفاظ و صنایع بدیع نگارش یافته و گذشته از جهات دیگر همین امر خود از اسباب عدم شهرت و رواج آن گشته است.^{۳۰} گرچه کتاب با انشائی دشوار و متصنع نگارش یافته از لحاظ غنای مطالب از منابع مهم شمرده می شود.

پی نوشتها

- ۱- خنجی اصفهانی، فضل الله بن روزبهان، **تاریخ عالم آرای امینی**، عکسبرداری شده از نسخه خطی کتابخانه فائق استانبول، شماره ۴۴۳۰، همچنین این اثر در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با این مشخصات موجود است. برای اطلاع نکه همین منبع، عکسبرداری شده از نسخه خطی استنسخ مجتبی مینوی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، شماره ۲۶۴ و ج ۲، شماره ۲۶۵.
- ۲- نکه همان منبع، ورق عکسی ۳۲ الف وب.
- ۳- مؤلف **تاریخ حبیب السیر**... می نویسد: «خواجه مولانا اصفهانی جامع بسیاری از فضائل نفسانی بود و در علم حدیث دعوی مهارت می نمود» نکه: خواندمیر، غیاث الدین الحسینی، **تاریخ حبیب السیر** فی اخبار افراد بشر، با مقدمه جلال الدین همامی، فهرست مطالب، اعلام و تصحیح متن: محمد دبیرساقی، کتابفروشی خیام، چاپ سوم، ۱۳۶۲، ص ۶۰۷.
- ۴- مطابق با ۱۴۴۸ تا ۱۴۵۵ میلادی.
- ۵- برای اطلاع نکه هیتس، والتر، **تشکیل دولت ملی در ایران**... ترجمه کیکاووس جهاندار، انتشارات خوارزمی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۶۲، ص ۱۴۹ و محمد باقر وثوق، «عالم آرای امینی»، مجله کتاب ماه، ماهنامه تاریخ و جغرافیا، تهران، ۳۰ دی، ۱۳۷۷، سال سوم، ص ۳.
- ۶- مطابق با ۱۴۸۶ میلادی.
- ۷- مطابق با ۱۴۵۵-۱۴۷۸ میلادی.
- ۸- نکه **تاریخ عالم آرای امینی**، ورق های عکسی ۳۲ الف و ب ال ۳۶ الف وب.
- ۹- نکه همان منبع، ورق عکسی ۳۶ الف.
- ۱۰- نکه همان منبع، ورق های عکسی ۳۶ ب و ۳۷ الف.
- ۱۱- نکه همان منبع، ورق عکسی ۱۴ الف.
- ۱۲- نکه همان منبع، ورق عکسی ۳۸ الف.
- ۱۳- درباره زندگی روزبهان خنجی پس از زوال دولت آق قویونلو نکه **تاریخ حبیب السیر**... ص ۶۰۷: حسن حسینی کتابادی، میرزاییک، **روضه انصوفیه**، عکسبرداری شده از نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، شماره ۱۲۷۳۰، ورق

عکسی ۹۹ الف- واله اصفهانی، محمدیوسف، **خلدبرین**، به کوشش میر هاشم محدث، موقوفات افشار، تهران ۱۳۷۲، ص ۳۱۷ و مترجم، محمد (معروف به اسپناجی)، **تاریخ انقلاب اسلام بین الخاص و العام**، عکسبرداری شده از نسخه خطی کتابخانه ملی تهران، شماره ۱۶۳۴، ص ۳۰۶.

۱۴- نکه **تاریخ حبیب السیر**... ص ۶۰۷.

۱۵- مطابق با ۱۵۱۲ میلادی.

۱۶- مناسبت این خطبه خوانی مصادف است با شکست بابر، متحد صفویان از عبید خان و فتح سمرقند بدست وی. برای اطلاع در این باره نکه محمود واصف، **زین الدین، بدایع الوقایع**، به تصحیح الکساندر پلدروف، ج ۱، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹، ص ۳۷.

۱۷- نکه همان منبع، ج ۱، همان صفحه.

۱۸- نکه یوسف جمال، **محمدکریم، زندگانی شاه اسماعیل اول با نگرشی بر خصوصیات جسمی، روحی، اخلاقی، مذهبی و روابط او با دول خارجی**، انتشارات محتشم کاشانی، قم، چاپ اول ۱۳۷۶، صص ۲۵ و ۱۱۶.

۱۹- مطابق با ۱۵۲۱ میلادی.

۲۰- برای اطلاع نکه **تاریخ حبیب السیر**... ص ۶۰۸: **روضه انصوفیه**، ورق عکسی ۹۹ الف- خلد برین، ص ۳۱۷: **تاریخ انقلاب اسلام**... ص ۳۰۶: **تشکیل دولت ملی در ایران**... ص ۱۵۰ و **عالم آرای امینی**، مجله کتاب ماه، ص ۳.

۲۱- برای اطلاع نکه **زندگانی شاه اسماعیل**... صص ۱۱۵-۱۱۴.

۲۲- نکه **تاریخ حبیب السیر**... ص ۶۰۷: **روضه انصوفیه**، ورق عکسی ۹۹ الف- خلد برین، ص ۳۱۷ و **تاریخ انقلاب اسلام**... ص ۳۰۶.

۲۳- **تاریخ عالم آرای امینی**، ورق عکسی ۸ الف، برای اطلاع از عقاید روزبهان خنجی، نکه مزاولی، میشل، **پیدایش دولت صفوی**، ترجمه یعقوب آژند، نشر گستره، تهران، چاپ اول، تابستان ۱۳۶۲، ص ۹۱: **زندگانی شاه اسماعیل**... ص ۱۱۵ و **عالم آرای امینی**، مجله کتاب ماه، صص ۶-۵.

۲۴- نکه **تاریخ عالم آرای امینی**، ورق های عکسی ۱۱ الف و ب و ۱۳ الف وب.

۲۵- نکه ر. رویمر، رم سیوری، **لارنس لاکهارت و دیگران**... **تاریخ ایران دوره صفویان**، پژوهش از دانشگاه کیمبریج، ترجمه یعقوب آژند، جامی، چاپ اول، ۱۳۸۰، صص ۲۶-۲۵.

۲۶- نکه **عالم آرای امینی**، مجله کتاب ماه، ص ۶.

۲۷- نکه **تاریخ ایران دوره صفویان**، پژوهش دانشگاه کیمبریج، ص ۲۶.

۲۸- نکه **تاریخ عالم آرای امینی**، ورق عکسی ۱۳۹ الف و ب.

۲۹- نکه **تاریخ عالم آرای امینی**، مجله کتاب ماه، ص ۶.

۳۰- نکه زرین کوب، عبدالحسین، **تاریخ ایران بعد از اسلام**، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ هفتم، ۱۳۷۳، ص ۵۲.